

UOT 635.52.631:581.19.41

AZƏRBAYCANDA TƏRƏVƏZ, BOSTAN VƏ KARTOF BİTKİLƏRİNİN ƏMTƏƏLİK VƏ TOXUM MƏHSULLARI İSTEHSALININ MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNİN İQTİSADI-SOSIAL ASPEKTLƏRİ

Ə.Q.EYVAZOV, Ə.H.BABAYEV, Z.K.ƏLİYEV
AKTN Tərəvəzçilik ET İnstitutu

Məqalədə aqrar sahənin tərəvəzçilik, bostançılıq və kartofçuluq sektorlarının davamlı inkişafına təminat verən iqtisadi-sosial aspektlərin modernləşdirilməsinin əsaslarından bəhs olunur. Müəlliflər bununla əlaqədar rəqabətə davamlı əmtəəlik və toxumluq məhsulların istehsalının genişləndirilməsi üçün həlli vacib olan tədbirləri qeyd etmişlər.

Açar sözlər: tərəvəzçilikdə və kartofçuluqda prioritet inkişaf istiqamətləri; çeşidlərin artırılması, ekoloji seleksiya, ilkin toxumçuluq

Trəvəz, bostan və kartof məhsulları insanın fiziki və zehni cəhətdən sağlam yaşamasında, iş qabiliyyətinin bərpa edilməsində, onun aktiv uzunömürlülüğünün qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır. Bu məhsulların gündəlik qəbul edilməsi, orqanizmi vacib bioloji aktiv maddələrlə təmin edir, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır, sinir sisteminin fəaliyyətini tənzimləyir ki, bu da orqanizmin ətraf mühitin stress təsirlərinə qarşı adaptasiya qabiliyyətini artırır (12).

Son statistik məlumatlara əsasən çoxnövlü tərəvəz və göyərtili məhsulları içərisində ölkədə özünün əkin sahəsinə və əhali tərəfindən geniş istifadəsinə görə (təzə halda və müxtəlif emal məhsulları şəklində) prioritet statuslu 7 növ tərəvəz və kartof bitkiləri fərqlənməmişlər (cədvəl 1).

Məlumdur ki, 2015-ci ildə respublikada tərəvəz əkinlərinin ümumi sahəsi artaraq 75730 hektar, ümumi məhsul istehsalı 1 mln 193,4 min ton, orta məhsuldarlıq isə 157,6 sent/ha-ya çatmışdır (2). Tərəvəz bitkiləri içərisində aparıcı yeri tutan pomidor bitkisinin ümumi əkin sahəsi 24672 hektar, yığılmış məhsul 465991,3 ton, orta məhsuldarlığı isə 188,9 sent/ha olmuşdur.

Respublika üzrə birillik tərəvəz bitkilərinin toxumluq əkin sahəsi 51 hektar, yığılmış məhsul 25,5 ton, orta məhsuldarlıq isə 5,0 ton olmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında neftdən asılılığı azaltmaq, dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında aqrar bölmənin payını yüksəltmək üçün,

onun şaxələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun üçün kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldar sortlarının yaradılmasına, ən mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə, ilkin və I-reproduksiya toxumçuluğunun genişləndirilməsinə diqqət artırılır.

Cədvəl 1. Əhalinin 2016-cı il üçün tərəvəz, bostan və kartof məhsullarına olan tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsinin proqnoz vəziyyəti (əhalinin sayı-9,7 mln. nəfər olmaqla (dekabr, 2015-ci il)

İstehlakda ümumi əmsal-0,879

Məhsulun adı	Əkin sahəsi, min hektarla	Adambaşına illik istehlak norması, kq-la	Cəmi tələbat, min ton	İstehsal olunmuşdur, min ton	Tələbatdan artıq qalan hissə, min ton
Pomidor	26000	22,9	222,13	442,0	219,87
Badımcan	6000	5,3	51,41	96,0	44,59
Acı bibər	1500	1,3	12,61	24,0	11,39
Şirin bibər	3000	2,6	25,22	52,5	27,26
Kələm	6400	5,7	55,29	160,0	104,71
Soğan	12500	11,0	106,7	250,0	143,3
Sarımsaq	2500	2,2	21,34	32,5	11,16
Xiyar	14000	12,3	119,31	168,0	48,69
Lobyə	500	0,44	4,27	6,0	1,73
Mətbəx çuğunduru	600	0,53	5,14	16,8	11,66
Yer kökü	850	0,75	7,28	14,03	6,75
Yemiş	9700	8,5	82,45	145,5	63,05
Qarpız	20300	17,8	172,66	385,7	213,04
Kartof	61000	46,7	453,0	835,7	382,7
Turp (qırmızı)	1000	0,88	8,54	17,0	8,46
Səbzə tərəvəzlər	4000	3,5	34,0	40,0	6,0
İtki: Kartof (3%) Tərəvəz-bostan (5 %)		25,071 t 78,389 t	-	-	-
Ümumi tərəvəz və bostan məhsulları üzrə	108,85	95,7	928,3	1567,78	639,48

Təsadüfi deyildir ki, respublika prezidenti cənab İ.Əliyev, ölkədə yüksək keyfiyyətli, məhsuldar bitki sortlarının toxumlarına olan tələbatın ödəmək, toxumluq məhsulların istehsalını artırmaq,

toxumların təmizlənməsi, qablaşdırılması, etiketləşdirilməsi və saxlanması ilə əlaqədar xüsusi fərman (5 iyul 2016-cı il) imzalanmış və bu işin icrası üçün 12,0 mln manat vəsaitin ayrılmasına sərəncam verilmişdir.

Hazırda Tərəvəzçilik ETİ-nin fondunda 19 növ tərəvəz və bostan bitkilərinin 914 adda genofond materialları, o cümlədən pomidorun açıq və örtülü sahə üçün 265 genotipləri qorunub saxlanılır. Bir neçə tərəvəz bitkilərinin, həmçinin pomidor toxumçuluğunu dünya standartlarına uyğun şəkildə təşkil etmək üçün İsrail dövlətinin "Breedit LTD" şirkəti tərəfindən müştərək layihənin icrasına başlanmışdır.

Hələ 1965-ci ildən etibarən respublikada tərəvəzçilik, bostançılıq və kartofçuluq istiqamətində Abşeron, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara və Naxçıvan MR ənənəvi bölgələr olaraq tanınırdı. Hazırda isə bu istiqamətdə respublikada 10-dan çox ixtisaslaşmış bölgə və onların rayonları vardır.

Son illər ölkənin bütün regionlarında tərəvəz, bostan, göyərti bitkiləri və kartof olduqca müxtəlif becərmə texnologiyalarla, sıxlaşdırılmış və təkrar əkinlərdə becərilir. (Cədvəl 2)

Kartof ölkə əhalisinin təminatı baxımından strateji əhəmiyyətli məhsuldur. Əvvəlki illərin rəsmi statistikasına görə, ölkədə kartof əkinlərinin ümumi sahəsi 67,6-69,9 min ha, istehsal olunmuş ümumi məhsulun miqdarı isə 819,3-992,8 min ton, hər hektarın məhsuldarlığı isə 138,3 sentner həddində dəyişmişdir.

Cari ilin statistikasına görə isə ölkədə kartof əkinlərinin ümumi sahəsi, 2015-ci ilə nisbətən artaraq 62791,0 hektar, yığılmış ümumi məhsul 870904 ton, orta məhsuldarlıq isə 137,2 sent/ha olmuşdur.

Kənd təsərrüfatında istehsalın modernləşdirilməsi fikrinin əsası 1995-ci ildə ümummilli lider cənab H.Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Keçən sonrakı illərdə aqrar sahənin inkişafına dair Dövlət tərəfindən 6 regional kompleks proqramlar qəbul edilmiş və 488 milyon dollara qədər vəsait sərf olunsada, əhalinin əsas ərzaq məhsullarına xüsusilə də taxıla olan tələbatı hələlik idxal hesabına (məsələn buğda-1 mln. 353 min ton, arpa-53 min 898 ton, yulaf-378; qarğıdalı-181 min 652 ton; qarabaşaq, darı digər dənli bitkilər-3 min 216 ton və sair) ödənilmişdir.

Hesablamalar göstərmişdir ki, əgər tərəvəz və bostan bitkilərinin məhsuldarlığı hər hektardan 20 sentner artırılsa, onda il ərzində bu məhsulların istehsalı 563,5 min ton artar, illik istehsal həcmi 2 mln 135 min tona çatır və bununla da xarici bazara məhsul ixracı potensialımız xeyli yüksəlir.

Ölkəmizdə yeni aqrar siyasətə keçidlə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi tərəvəzçilik sahəsində də əvvəllər formalaşmış istehsal-əmtəə münasibətlərinin bazar iqtisadiy-

yatının tələbləri baxımından yenidən qurulması prosesi davam edir.

Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, həmçinin tərəvəz və kartof məhsullarına olan tələbatın fizioloji normalara uyğun şəkildə ödənilməsi üçün, həmin məhsulların istehsal həcmi artırılması, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, çeşidinin artırılması və mövsümdən asılılığının aradan qaldırılması günün vacib tələblərindəndir.

Cədvəl 2. Respublikada 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında kartof istehsalına dair statistik məlumatlar (Dövlət Statistika Komitəsinin bülleteni, I-IX aylar, 2016)

İqtisadi rayonlar	Əkin sahəsi, ha	2016-cı ilin yanvar-sentyabr			2015-ci il	
		Yığılmış sahə, ha	%	Yığılmış məhsul, ton	Yığılmış sahə, ha	Yığılmış məhsul, ton
Respublika üzrə cəmi	62791,0	61951,0	98,7	870904,0	35152,5	506836,0
Abşeron iqtisadi rayonu	63,0	63,0	100,0	461,0	21,0	115,0
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	31163,0	30537,1	98,0	448182,0	10046,0	179700,0
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	4977,0	4977,0	100,0	57219,0	4570,0	49909,0
Lənkəran iqtisadi rayonu	9968,0	9925,0	99,6	162049,0	7882,1	123302,0
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	4437,0	4354,5	98,1	50905,0	1930,0	20444,0
Aran iqtisadi rayonu	5938,0	5938,0	100,0	73100,0	6435,1	80683,0
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	1326,0	1326,0	100,0	17225,0	1221,0	16230,0
Kəbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	0,3	-	1,0	0,3	1,0	40,0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1849,0	1807,0	97,7	1593,2	877,0	6490,0
Naxçıvan MR	3053,0	3007,0	98,5	45711,0	2160,0	299,33

Sevindirici haldır ki, son illər ərzində əhali tərəfindən tərəvəz, bostan və kartof bitkilərinin istehsalı və istehlakı daim artaraq ölkədə nəinki insanların tələbatını ödəyir, hətta qismən xarici dövlətlərin bazarlarına da daşınaraq satılır.

Elmi hesablamalara görə hər bir insan il ərzində 115-145 kq tərəvəz istehlak etməlidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi barədə qərarına əsasən (30 aprel 2009-cu il, nömrə 74) il ərzində adambaşına 95,7 kq tərəvəz və bostan məhsulları və 46,7 kq kartof müəyyən edilmişdir (cəmi 142,4 kq). Bu normalara görə ölkə əhalisinin tam təminatı üçün il ərzində 1,12-1,41 mln. ton tərəvəz istehsal edilməlidir. Qeyd etməliyik ki, 2015-ci ildə 1,567 min ton tərəvəz və bostan məhsulları, 827 min ton isə kartof istehsal edilmişdir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində buna uyğun statistik məlumatları müqayisə etsək, əlbəttə bu göstəricilər sevindiricidir. Lakin tərəvəz, bostan və göyərti məhsullarının çeşidləri üzrə adambaşına istehsal və istehlak səviyyəsini müqayisə etsək, onda

Hollandiya, ABŞ, İspanya və digər dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə etmək məsləhətdir.

Ölkədə gələcəkdə tərəvəzçilik, bostançılıq və kartofçuluğun elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi, müxtəlif regionların iqlim-torpaq xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yeni yüksək məhsuldar sortların, hibridlərin yaradılması, onların səmərəli becərilmə texnologiyalarının və toxumçuluğunun işlənib hazırlanması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1. kompleks və məqsədli elmi-texniki proqramların hazırlanması, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinin (xidmətlərinin) maliyyələşdirilməsi üçün lazımı vəsaitin ayrılması;
2. aqrar elmi müəssisələrin mövcud maddi-texniki bazasının elmi və kadr potensiallarının möhkəmləndirilməsi üçün məqsədli dövlət proqramının həyata keçirilməsi;
3. davamlı kənd təsərrüfatı (ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı) şəraitində bir çox tərəvəz və bostan bitkilərinin qədim (dədə-baba) sortlarının bərpa edilməsi, konkret ərazinin torpaq-iqlim şəraiti üçün əlverişli olan və həmin şəraitə uyğunlaşmış (naturalizasiya və akklimatizasiya) yeni sort və hibridlərin əldə edilməsi mövcud və yeni genetik resusların saxlanması və istifadəsi;
4. xüsusi dövlət proqramının dəstəyi ilə ölkədə bitkilər üzrə ekoloji əsaslarla seleksiya tədqiqatlarının başlanması. Belə seleksiya və toxumçuluq proqramlarının həlli nəticəsində, iqlim-torpaq şəraiti və təbii-iqtisadi imkanların müxtəlif olan rayonlarımız üçün əsas xəstəlik və zərərvericilərə davamlı, alaq otları ilə rəqabətdə güclü, yerli torpaq tiplərinin qidalandırma şəraitinə uyğun yeni sortların, hibridlərin və kartof klonlarının yaradılmasına imkan yaranacaqdır;
5. müasir tələblərə uyğun seleksiya və toxumçuluq tədqiqatlarının aparılmasında biotexnologiyanın yeni metodlarından və İKT texnologiyalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi, tərəvəz və bostan bitkilərinin ənənəvi seleksiyasının ekoloji seleksiya metodları əsasında inkişaf etdirilməsi, yaradılmış yeni sortların toxumçuluğunun müasir elmi əsaslarla işlənib hazırlanmasını. Bu işin yüksək maddi-texniki bazaya, texnoloji

və aqrokimyəvi şəraitə malik dövlət seleksiya mərkəzlərində və onların baza təsərrüfatlarında həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur;

6. müasir texnologiyalardan istifadə etməklə regionların torpaq-iqlim şəraitinə uyğun olan bitki növlərinin, sortların diversifikasiyası yolu ilə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
 7. dünya aqrar elmi ilə əlaqələrin yaradılması, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, prioritet sahələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına və mübadiləsinə köməkliyin göstərilməsi;
 8. özəl qurumlar üçün kənd təsərrüfatı təqvimlərinin, bülletenlərin, kitabların hazırlanması, dövrü mətbuatda, televiziya proqram və veilişlərin təşkilinin dəstəklənməsi və s.
- Nəhayət, ölkə üzrə tərəvəz, bostan və kartof məhsullarının istehsalı üzrə yuxarıda qeyd edilmiş məlumatları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. respublika əhalisinin gələcəkdə kartof, tərəvəz və bostan məhsulları ilə təminatının ödənilməsi məqsədi ilə onların bölgələr üzrə əkin sahələrinin genişləndirilməsi və ümumi istehsalın artırılması zəruridir;
2. bölgələrdə müxtəlif tərəvəz bitkilərinin çeşidinin (kələmkimilər, səbzələr, soğanaqlı tərəvəzlər, xörək çuğunduru, göy noxud, yerkökü, kahi və sair) əkin sahələrinin və çeşidinin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır;
3. yerli bazarın tələbatını ödəmək və xarici bazara ixracatı artırmaq məqsədi ilə bölgələrdə tərəvəz, bostan və kartof məhsullarının saxlanılma, çeşidlənmə, emal və daşınma şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün müasir tipli, orta və iri həcmli saxlama və emal müəssisələrinin yaradılması vacibdir;
4. respublika əhalisinin ilin payız və qış mövsümündə təzə tərəvəz, səbzə və bostan məhsulları ilə fasiləsiz təminatı məqsədi ilə aqropark tipli kompleks istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması gələcək inkişaf üçün prioritet istiqamətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında". Bakı, Respublika qəzeti, 5 iyun 2016-cı il.
2. Tarla bitkilərinin əkin sahəsi, məhsul yığımı və məhsuldarlığı Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin bülleteni. Bakı, 2016-cı il, yanvar-dekabr 2015, səh. 112-114; 121-123.
3. Babayev Ə.H. Pomidorun açıq sahə sortlarının ilkin toxumçuluğuna aid metodik vəsait. Bakı "Qanun", 1998, 38 səh.
4. Babayev Ə.H. Azərbaycan pomidoru müasir metodlar əsasında seleksiyası Bakı, 2007, Təknur nəşriyyat., 338 səh.
5. Babayev Ə.H., Əliyeva Z.K., Hüseynov H.A. Açıq sahə üçün rayonlaşmış İlkin, Leyla, Şəkər və perspektiv Zəfər sortlarının ilkin toxumçuluğuna aid metodik vəsait. Bakı, 2012, 46 səh.
6. Babayev Ə.H., Abdullayev X.T., Əliyeva Z.K. Tərəvəz və bostan bitkilərinin elit toxumlarının istehsalı haqqında əsasnamə Bakı "Asim-2010 MMC", 2013, 45 səh.
7. Babayev Ə.H., Əliyeva Z.K. İstixana şəraitində tərəvəz bitkilərinin makro və mikrogübrələrlə təminatı məhsuldarlığın əsasıdır. Azərbaycan Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Gəncə, 2016, səh. 38-43 səh.
8. Бабаев А.Г., Алиева З.К.,

Гусейнов Х.А.-Некоторые итоги селекционных работ по созданию транспортабельных сортов томата Азербайджана. Сборн. Матер. Междунар. Научно-практичес. Конференции. Республика Казахстан, 2016, с-101-105. 9. Babayev. V.A. Abşeron yarımadasının torpaq örtüyünün müasir torpaq-ekoloji səciyyəsi. AMEA-nın Gəncə Regional Elmi mərkəz. Xəbərlər məcmuəsi, "Elm", 2008, №34, 7 səh. 10. Babayev. V.A. Abşeronun torpaq örtüyünün torpaq-ekoloji göstəriciləri üzrə qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Torpaqşünaslar Cəmiyyətinin əsərləri. Bakı, "Elm" nəşr., 2009, XI cild, I hissə, səh. 417-424. 11. Babayev. V.A. Kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi. Özbəkistan, Fərqanə Dövlət Universiteti. Daşkənd, 2012, II hissə, səh. 216-218. 12. Həsənov S.P., Eyvazov Ə.Q.-Pomidor xammalı və emal məhsullarının əsas keyfiyyət göstəricilərinin elmi əsaslarla təyin olunmasına aid metodik vəsait. Bakı, 2015, 41 səh.

Экономико – социальные аспекты модернизации производства товарных и семенных урожаев растений овоще-бахчевых культур и картофеля в Азербайджане

А.Г. Эйвазов, А.Н. Бабаева, З.К. Алиева

В статье освещены экономика- социальные аспекты модернизации устойчивого развития секторов овощеводства, бахчеводства и картофелеводства в аграрной области республики. В связи с этими авторы статьи отмечали важности увеличения производства конкурентоспособных товарных и семенных урожаев этих культур.

Ключевые слова: приоритетные направления развития в овощеводстве и картофелеводства, увеличение ассортимента, экологическая селекция, первичное семеноводство

Socio-economic aspects of modernization of the marketable and seed production of vegetables, melons and potatoes in Azerbaijan

A.Q.Eyvazov, A.N.Babayev, Z.K.Aliyeva

The article provides the information on the socio-economic aspects of modernization in the sectors of vegetables, melons and potatoes of agrarian field to achieve their sustainable development. Therefore, authors remarked the measures, which are important to be solved, to enhance the marketable and seed production.

Key words: development directions of priority in growing of vegetables and potatoes, promotion of varieties, ecological breeding, initial seed production.